

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА**

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ТА
СОЦІОГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН ІМЕНІ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО**

Кафедра історії України, археології та краєзнавства

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

Завідувач кафедри

А.М. Острянко

(підпис)

(прізвище та ініціали)

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

**ОСНОВИ АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКА ПОЛЬОВИХ
АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Освітня програма 014 Середня освіта (Історія)

2022–2023 навчальний рік

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри історії України, археології, та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Протокол № від 1 від 31 серпня 2022 року

Розробники: Веремейчик Олена Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології, та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Мова навчання – українська.

Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета дисципліни «Основи археології та методика польових археологічних досліджень» полягає у формуванні у здобувачів освіти компетентностей, пов'язаних з основними навичками роботи з речовими джерелами України і застосуванням їх у освітньому процесі.

Завдання навчальної дисципліни:

- засвоєння змісту археологічних понять, концепцій і теорій та вміння оперувати ними;
- засвоєння основних теоретико-методологічних засад археології України як спеціальної галузі історичної науки;
- вивчення інформаційного потенціалу речових джерел з археології України;
- оволодіння практичними навичками роботи з речовими джерелами і науковою літературою;
- опанування необхідних знань, пов'язаних з виявленням археологічних пам'яток під час археологічних розвідок;
- засвоєння методики проведення археологічних розкопок могильників та поселень.

Предметом вивчення є археологічні культури на теренах України та методичні можливості застосування інформації щодо археологічних досліджень в освітньому процесі.

Програма навчальної дисципліни складається з двох змістових модулів:

1. Археологія України.
2. Методика польових археологічних досліджень.

Обсяг дисципліни

	Денна форма	Заочна форма
Кількість кредитів ECTS	3	3
Кількість годин:	90	-
- лекції	22	10
- практичні / семінарські	14	-
- лабораторні	-	-
- індивідуальні завдання	-	-
- самостійна робота студента	54	80

Статус навчальної дисципліни _____ обов'язкова _____

Очікувані результати навчання (програмні результати навчання, загальні та фахові компетентності), що формуються у процесі вивчення дисципліни «Основи археології та методика польових археологічних досліджень»:

ЗК 02. Здатність зберігати та примножувати культурні цінності на основі розуміння закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство, зберігати баланс між професійним та особистим життям.

- ЗК 03. Здатність активно вчитися впродовж життя й оволодівати інноваційними стратегіями навчання.
- ЗК 05. Здатність ефективно працювати одноосібно, у складі команди і в мультидисциплінарному оточенні.
- ЗК 06. Здатність використовувати інформаційні і комунікаційні технології.
- ФК 01. Здатність до формування в учнів ключових і предметних компетентностей та здійснення міжпредметних зв'язків.
- ФК 09. Здатність орієнтуватися в історичному часі, застосовувати періодизацію як спосіб пізнання історичного процесу, доцільно використовувати категоріально-понятійний апарат і хронологію історичної науки. Здатність розкривати загальну структуру історичної науки на основі взаємозв'язку основних історичних процесів та постатей.
- ПРН 01. Уміння аналізувати й розв'язувати складні спеціалізовані задачі і практичні проблеми у сфері професійної діяльності або навчання.
- ПРН 03. Володіння концептуальними науковими та практичними знаннями та здатністю до критичного осмислення теорій, принципів, методів і понять у сфері професійної педагогічної діяльності та/або навчання історії.
- ПРН 09. Здатність продовжувати навчання упродовж життя і вдосконалювати здобуті під час навчання компетентності з високим рівнем автономності.
- ПРН 12. Розуміння й використання основних сучасних термінів і положень історичних наук та методики їх викладання, а також здатність аналізувати, порівнювати і класифікувати результати діяльності науковців різних напрямків і шкіл. Знання та розуміння історіографії для аналізу сучасних наукових дискусій із проблем вітчизняної та всесвітньої історії

Критерії оцінювання результатів навчання

а) робота на практичному занятті

Усна відповідь, доповідь, виконання завдань
на практичному занятті

до 7 балів

Активність (доповнення, запитання)

2 бали

б) самостійна робота

до 10 балів

г) творча робота

до 21 балу

Робота на практичному занятті оцінюється за такими критеріями: 7 балів – здобувач освіти у повному обсязі опрацював програмовий матеріал, має глибокі та міцні знання, упевнено оперує набутими знаннями, робить аргументовані висновки; може узагальнювати та застосовувати набуті знання; 4 бали – відповідь містить незначні неточності; 3 бали – студент може відтворити основні положення програмового матеріалу, його відповідь неповна; 2 бали – студент ґрунтовно доповнює відповіді своїх товаришів; 1 бал – студент доповнює відповіді своїх товаришів.

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи (проекту), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
83 – 89	B	добре	
75 – 82	C		
68 – 74	D	задовільно	
60 – 67	E		
35 – 59	Fx	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0 – 34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Структура та тематичний план навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Археологічні культури України

Тема 1. Предмет та завдання археології. Місце археології серед історичних наук. Археологічна та історична періодизації. Поняття «археологічна пам'ятка». Культурний шар, одно- та багатошарові пам'ятки. Пам'ятки (наземні, підземні, підводні), артефакти, археологічні об'єкти, біологічні рештки. Процес формування археологічної пам'ятки. Вироби з каменю, кістки, дерева, глини, металу та ін. Поняття культурний шар та стратиграфія. Поняття археологічна культура. Комплекс відкритий та закритий.

Методи археологічних досліджень. Основні методи археологічних досліджень. Польові методи дослідження. Лабораторно-камеральні методи дослідження. Методи датування. Методи природничих наук. Методи інтерпретації та реконструкції археологічних джерел.

Тема 2. Палеоліт. Проблема походження людини. Етапи антропогенезу. Плейстоцен. Ознаки штучного розколювання каменю. Ранній палеоліт України. Середній палеоліт. Пізній палеоліт. Пам'ятки. Житла. Побут палеолітичної людини. Мистецтво та світогляд палеолітичної епохи на території України.

Тема 3. Мезоліт. Голоцен. Формування сучасних природно-кліматичних умов. Рослинний і тваринний світ. Мезоліт – доба лісових мисливців з луком та стрілами. Загальна характеристика та періодизація мезоліту України. Особливості обробки кременю в мезоліті. Балтійсько-поліська та надчорноморська зони мезоліту України. Основні мезолітичні пам'ятки України. Мезолітичні могильники Надпоріжжя. Мистецтво мезоліту.

Неоліт. Природні зміни в післяльодовикову добу та криза мисливського господарства. Визначення складових поняття «неолітичної революції». Зародження землеробства та скотарства. Загальна характеристика та періодизація неоліту

України. Неолітичні культури України та основні археологічні пам'ятки. Неолітичні могильники на терені України. Мистецтво неоліту.

Тема 4. Доба палеометалів. Кліматичні зміни в добу енеоліту-бронзи. Технологічні інновації та їхній вплив на розвиток господарства. Винайдення металу. Розвиток гірничої справи. Доба палеометалів, як епоха появи та розвитку найдавніших цивілізацій.

Енеоліт. Загальна характеристика. Енеолітичні культури України. Періодизація культури Кукутені-Трипільля. Ранній етап трипільської культури. Проблема походження трипільської культури. Генетичний зв'язок з культурами Балкан, Центральної Європи. Перші поселення на території України. Пам'ятки середнього етапу трипільської культури. Виникнення поселень-гігантів. Пам'ятки заключних етапів розвитку трипільської спільності. Поширення культури на території Середнього Подніпров'я. Поховання. Господарство, керамічне виробництво, кременеобробка та металургія трипільської культури. Поселення, житла, архітектура. Антропоморфна та зооморфна пластика.

Тема 5. Бронзовий вік. Загальна характеристика. Клімат (степ, лісостеп, лісова зона України). Металургія доби бронзи. Виділення бронзолivarного ремесла за даними археології (металургійні провінції, поширення бронзових виробів та бронзолivarних форм).

Періодизація епохи бронзи. Культури бронзового віку на території України. Культури степової (ямна, катакомбна та зрубна) та Поліської (кулястих амфор, культури шнурової кераміки, східнотщинецька культура) частин України. Культури фінальної доби епохи бронзи. Світоглядні уявлення населення доби бронзи за археологічними даними (мистецтво, культові споруди, поховальні пам'ятки).

Тема 6. Ранній залізний вік. Загальна характеристика. Доба заліза в історії людства. Технологія сиродутного способу виробництва заліза. Виробничі споруди та знаряддя металообробки. Поява розвинутого номадизму в Євразії. Спосіб життя та господарство номадів. Періодизація доби заліза в Україні.

Передскіфський період. Кіммерійці. Поховальні звичаї, матеріальна культура (предмети озброєння та кінського спорядження, прикраси, керамічний комплекс тощо). Господарство та побут. Мистецтво кіммерійської доби. Фракійський гальштат. Чорноліська культура. Лужицька та висоцька культури.

Скіфський період. Природно-географічні умови Євразії за скіфської доби. Періодизація та хронологія скіфського періоду в Північному Причорномор'ї. Скіфські «царські» кургани. Скіфські городища. Скіфська культура та її характерні риси («тріада»: звіриний стиль, комплекс озброєння, кінське спорядження). Матеріальна культура скіфів. Озброєння та військова справа скіфів. Захисний обладунок. Юхнівська та милоградська культури.

Сарматський період. Спосіб життя та господарство сарматів. Суспільний устрій. Поховальні звичаї. Характерні риси матеріальної культури. Озброєння. Скіфська держава в Криму. Пізньоскіфські городища Нижнього Подніпров'я.

Тема 7. Античні міста-держави Північного Причорномор'я. Грецька колонізація Північного Причорномор'я. Античні міста північно-західного Причорномор'я (Борисфен, Ольвія Тіра, Ніконій) та західного Криму (Херсонес,

Кіркінетіда та ін.), східного Криму (Пантикапей, Мірмекій, Німфей, Тірітака та ін.; сільські поселення). Херсонеська держава та Боспорське царство.

Антична культура Північного Причорномор'я. Міста-поліси та хора. Містобудування. Районування міст. Оборонні, житлові, господарські та культові споруди. Будівельна техніка. Сільськогосподарська округа міст. Клери. Клери Херсонесу. Некрополі. Некрополь Ольвії. Поховальні споруди некрополів Боспорського царства. Поховальні звичаї. Ремесла (металообробка, склоробство, виробництво кераміки тощо). Торгівля та грошовий обіг. Керамічний комплекс. Сільське господарство. Промисли. Озброєння. Побут та культура. Храми та жертovníки.

Тема 8. Археологія ранніх слов'ян та їх сусідів. Проблема етногенезу слов'ян. Археологічні культури латенського і римського періодів. Зарубинецька, пшеворська, поенешті-лукашівська, зубрицька, липицька культури. Черняхівська, київська, вельбарська та культура карпатських курганів.

Склавіни і анти. Археологічні культури середини – третьої чверті I тис. н.е. у Східній Європі. Празько-корчакська, пеньківська та колочинська культури. «Старожитності антив». Слов'яни та тюрки-кочовики (гуни, авари, болгари).

Культури східних слов'ян останньої чверті I тис. н.е. Райковецька, волинцевська та роменська культури. Економіка східних слов'ян. Вірування та обряди стародавніх слов'ян за археологічними даними.

Тема 9. Археологія Київської Русі. Київська Русь IX–X ст. Літописні племена за археологічними даними. «Варязьке питання». Торгівля та торгівельні шляхи.

Виникнення міст. Давньоруське місто: структура, функції, специфіка. Загальна характеристика міст Південної Русі (Києва, Чернігова, Переяслава, та ін.). Їх градація за розмірами. Приняття християнства та його вплив на урбаністичні процеси на території Русі. Планувальна структура. Дитинець і посади. Фортеці і замки доби Київської Русі. Фортифікаційні споруди. Конструкція укріплень. «Змійові вали». Сільські поселення доби Київської Русі: топографія, система забудови, господарство. Давньоруське місто та сільська округа: проблема взаємовідношення.

Матеріальна культура Київської Русі. Сільське господарство: структура та регіональні особливості. Лісові промисли. Давньоруське ремесло: металургія та металообробка, керамічне та скловарне виробництво, деревообробка, обробка кістки та каміння, ювелірна справа. Знаряддя праці: типологія та хронологія. Давньоруська кераміка: типологія та хронологія. Типи зброї та спорядження вершника та коня. Еволюція предметів озброєння протягом X–XIII ст.

Давньоруська монументальна архітектура. Загальна характеристика культової архітектури Південної Русі. Давньоруські храми Києва, Чернігова тощо. Розвиток будівельної техніки. Формування різних архітектурних шкіл Київської Русі. Оздоблення храмів. Світське монументальне будівництво.

Змістовий модуль 2. Методика польових археологічних досліджень.

Тема 10. Польовий цикл археологічного дослідження як етап формування археологічного джерела. проведення робіт польового циклу. Правові підстави для

проведення археологічних досліджень. Кваліфікаційний документ на проведення розкопок.

Основні види археологічних розвідок. Мета та завдання археологічної розвідки. Специфіка розвідок для пошуку пам'яток різних епох. Топографічна характеристика пам'ятки. Адміністративна адреса пам'ятки. Складання окомірних та інструментальних планів пам'яток під час розвідки. Польова документація під час розвідкових робіт.

Тема 11. Дослідження давніх поселень та поховань. Загальні вимоги до розкопок поселень. Вивчення стратиграфії. Шурфи та траншеї. Розбивка розкопа. Сітка квадратів. Розкопки за шарами. Виявлення знахідок. Планіграфія розкопу. Кам'яні та цегляні будівлі. Датування споруд. Польова документація. Розкопки могильників. Відкриття плям, речей та споруд. Форми поховальних ям. Прийоми розкриття поховальних ям. Розчистка кістяка. Трупоспалення. Розкопки курганів. Обмір кургану. Вивчення конструкції насипу. Впускні поховання. Кенотафи. Різновиди прийомів розкопок курганів. Техніка безпеки.

Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин													
	денна форма							Заочна форма						
	усього	у тому числі					усього	у тому числі						
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13		
Модуль 1														
Змістовий модуль 1. Археологічні культури України														
Тема 1. Предмет та завдання археології.	2	2					2	2						
Тема 2. Палеоліт України	14	2	2			10	12	2					10	
Тема 3. Мезоліт та неоліт України.	2	2												
Тема 4. Культури епохи енеоліту.	12	2												
Тема 5 Епоха бронзи	2	2												
Тема 6. Ранній залізний вік. Скіфи.	4	2	2			5	12	2					10	
Тема 7. Античні міста Північного Причорномор'я.	14	2	2			5	20						10	
Тема 8..Етногенез слов'ян за археологічними матеріалами	4	2	2			10							10	
Тема 9. Археологія Київської Русі	16	2	2			10	22	2					20	
Разом за змістовим модулем 2	70	20	10			40	68	8					60	
Змістовий модуль 2. Методика польових археологічних досліджень														
Тема 10. Методика	10	2	2			6	12	2					10	

	Засвоїти, спираючись на археологічні та писемні матеріали, заняття, культуру, державний устрій грецьких полісів Північного Причорномор'я.	
4	Тема: Слов'янські археологічні культури на передодні утворення Давньоруської держави. Підготовка до практичного заняття 4. Матеріальна культура східних слов'ян напередодні утворення Давньоруської держави (VIII–IX ст.) Розглянути рівень економічного розвитку східнослов'янського суспільства на передодні утворення Давньоруської держави, висвітлити релігійні та світоглядні уявлення східних слов'ян.	10
5	Тема: Археологія Київської Русі. Підготовка до практичного заняття 5. Матеріальна культура доби Київської Русі. На основі археологічних матеріалів розглянути рівень економічного розвитку суспільства Давньоруської держави.	10
6	Тема: Методика польових археологічних досліджень. Підготовка до практичного заняття 6. Методика проведення археологічних розвідок та розкопок Розглянути мету проведення археологічних розвідок та розкопок. Вивчити етапи підготовки до археологічних досліджень та конкретні методи проведення різних видів розвідок та розкопок	6
7	Тема: Методика польових археологічних досліджень Підготовка до практичного заняття 7. Оформлення топографічного плану археологічної пам'ятки та її опис. Привити студентам конкретні навички при складанні топографічних планів місцевості, вміння об'ємного бачення місцевості, правильність нанесення різноманітних умовних позначок, вміння та правильність складання текстового опису конкретного топографічного плану.	8
Усього годин на самостійну роботу		54

Методи навчання

1. Інтерактивні методи навчання (диспут);
2. Словесні методи навчання (лекція, бесіда);
3. Практичні методи навчання (виконання творчих завдань, підготовка доповідей, презентацій);
4. Проблемний виклад матеріалу;
5. Дослідницький метод навчання.

Методи контролю

1. Усне опитування, участь у груповій роботі;
2. Творчі роботи, презентації;
3. Контрольна робота.

Засоби діагностики успішності та якості навчання

- студентські проєкти, презентації та виступи на практичних заняттях;
- усна відповідь;
- письмова робота.

Розподіл балів
Розподіл балів за темами

ЗМ № 1									ЗМ № 2		Разом
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	Тв./р	T9	T10	
	13			10	10	13	13	21	10	10	100

Розподіл балів за формами контролю

Види контролю	Кількість	Бали	Загальна кількість балів
Виконання самостійної роботи	6	5	30
Усна відповідь на практичному занятті	7	7	49
Творча робота	1	21	21
Усього:			100

Методичне забезпечення

1. Навчальна програма
- 2.Робоча програма навчальної дисципліни
3. Методичні матеріали до практичних занять
4. Теми і завдання для самостійного опрацювання.
5. Матеріали до лекційних занять.

Рекомендовані джерела інформації

Основна література:

1. Археологія України /За ред. Л. Л. Залізняка. Київ, 2005.
2. Археология Украинской ССР. Киев, 1985. Т. 1.
3. Археология Украинской ССР. Киев, 1986. Т. 2.
4. Археология Украинской ССР. Киев, 1986. Т. 3.
5. *Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В. Терпиловський Р. В.* Давні слов'яни. Археологія та історія. Київ, 2012.
6. *Авдусин Д. А.* Полевая археология СССР. Москва, 1980.
7. *Брейд У., Трамп Д.* Археологический словарь. Москва, 1990.
8. *Бітковський Б., Собчук В., Пробийголова О.* Археологічна спадщина та ОТГ. Київ, 2020.
9. *Винокур І. С., Телегін Д.Я.* Археологія України, Київ, 1994.
10. *Відейко М.Ю.* Археологія в Інтернеті. Довідник. Київ, 2001.
11. *Гарден Ж. К.* Теоретическая археология. Москва, 1983.
12. *Генинг В. Ф.* Очерки по истории советской археологии. Киев, 1989.
13. *Давня історія України.* Т. 1. Первісне суспільство. Київ, 1997.
14. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 39.
15. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 26.

16. *Клейн Л. С.* Археологические источники. Ленинград, 1978.
 17. *Клейн Л. С.* Археологическая типология. Ленинград, 1991.
 18. *Лебедев Г. С.* История отечественной археологии. 1700–1917 гг. Санкт-Петербург, 1992.
 19. *Рындина Н. В., Дегтярева А. Д.* Энеолит и бронзовый век. Москва, 2002.
 20. Україна. Хронологія розвитку з давніх часів до пізньої античності. Т. 1. К., 2008.
 21. Україна. Хронологія розвитку. Давні слов'яни. Київська Русь. Т. 2. Київ, 2009.
 22. *Формозов А. А.* Страницы истории русской археологии, Москва, 1986.
- Допоміжна література:
1. Археологія. 1993. № 3 (до 100-річчя відкриття трипільської культури).
 2. Античные государства Северного Причерноморья. Москва, 1984.
 3. *Артамонов М. И.* Киммерийцы и скифы. – Л., 1969.
 4. *Баран В. Д.* Давні слов'яни. Київ, 1998.
 5. *Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Походження слов'ян. Київ, 1991.
 6. *Гавритухин И. О., Обломский А. М.* Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва, 1996.
 7. *Горюнов Е. А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Ленинград, 1981.
 8. *Березанская С. С.* Средний период бронзового века в Северной Украине. Киев, 1972.
 9. *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. Киев, 1982.
 10. *Березанская С. С., Отрощенко В. В., Черениченко Н. И., Шарафутдинова И. Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев, 1986.
 11. *Бессонова С. С.* Религиозные представления скифов. Киев, 1983.
 12. *Блаватский В. Д.* Античная археология Северного Причерноморья. – Москва, 1961.
 13. *Блаватский В. Д.* Античная полевая археология. Москва, 1967.
 14. *Бліфельд Д. І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ, 1977.
 15. *Брашинский И. Б.* Сокровища скифских царей. Москва, 1967.
 16. *Брашинский И. Б.* В поисках скифских сокровищ. Ленинград, 1979.
 17. *Бобринский А. А.* Гончарство Восточной Европы. Москва, 1978.
 18. *Гладилин В. Н.* Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. Киев, 1976.
 19. *Гаврилюк Н. А.* Домашнее производство и быт степных скифов. Киев, 1989.
 20. *Граков Б. Н.* Скифы. Москва, 1971.
 21. *Граков Б. Н.* Ранний железный век. Москва, 1977.
 22. *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. Киев, 1969.
 23. *Даниленко В. М.* Кам'яна могила. Київ, 1986.
 24. *Деревянко А. П., Маркин С. В., Васильев С. А.* Палеолитоведение. Введение и основы. Новосибирск, 1994.
 25. *Довженок В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О.* Давньоруське місто Воїнь. Київ, 1966.
 26. Древняя Русь. Город. Замок. Село. Москва, 1985.
 27. Древняя Русь. Быт и культура. Москва, 1997.
 28. Енциклопедія трипільської цивілізації. Київ, 2004.

29. *Зализняк Л. Л.* Охотники на северного оленя Украинского полесья эпохи финального палеолита. Киев, 1989.
30. *Зализняк Л. Л.* Первісна історія України. Київ, 1999.
31. *Зубарь В. М.* Северный Понт и Римская империя. Киев, 1998.
32. *Зубар В. М., Ліньова Э. А., Сон Н. А.* Античний світ Північного Причорномор'я. Київ, 1999.
33. *Зубарь В. М.* Боги и герои античного Херсонеса. Киев, 2005.
34. *Ильинская В. А. Тереножкин А. И.* Скифия VII – IV вв. до н.е. Київ, 1983.
35. *Козак О. Д., Потехіна І. Д., Слободян Т. І., Гупало В. Д.* Методичні рекомендації до польової антропології. Київ, 2020.
36. *Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П.* Ранний палеолит Крыма. Киев, 1993.
37. Консервація і реставрація пам'яток архітектури. Київ; Львів, 1996.
38. *Котова Н. С.* Неолитизация Украины. Киев, 2002.
39. *Корзухина Г. Ф.* Русские клады IX–XIII вв. Москва; Ленинград, 1954.
40. *Крапивина В. В.* Ольвия. Материальная культура I–IV вв. н. е. Киев, 1993.
41. *Круц В. А.* Поздне трипольские памятники Среднего Поднепровья. Киев, 1977.
42. *Крыжицкий С. Д.* Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. Киев, 1882.
43. *Крыжицкий С. Д.* Архитектура античных государств Северного Причерноморья. Киев, 1993.
44. *Крыжицкий С. Д., Зубар В. М., Русяева А. С.* Античні держави Північного Причорномор'я. Київ, 1998.
45. *Куклина И. В.* Этнография Скифии по античным источникам. Ленинград, 1985.
46. *Кучера М. П.* Змиевы валы Среднего Поднепровья. Киев, 1987.
47. *Кучера М. П.* Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ, 1999.
48. *Лагодовська О. М., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л.* Михайлівське поселення. Київ, 1962.
49. *Магомедов Б. В.* Черняховская культура. Проблемы этноса. Люблин, 2001.
50. *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР. Киев, 1982.
51. *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997.
52. *Мозолевський Б. М.* Скіфський степ. Київ, 1983.
53. *Моця О. П.* Населення південноруських земель IX–XIII ст. (За матеріалами некрополів). Київ, 1993.
54. *Мурзин В. Ю.* Скифская архаика Северного Причерноморья. Киев, 1984.
55. *Мурзин В. Ю.* Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. Киев, 1990.
56. Методика полевых археологических исследований. Ленинград, 1989.
57. *Нужный Д. Ю.* Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. Київ, 1992.
58. *Обломский А. М.* Днепровское лесостепное Левобережье в поздне римское и гуннское время. Москва, 2002.
59. *Обломский А. М., Терпиловский Р. В.* Среднее Поднепровье и Днепровское левовоека нашей эры. Москва, 1991.
60. *Переводчикова Е. В.* Язык звериных образов. Москва, 1994.
61. *Плетнева С. А.* От кочевий к городам. МИА. 1967. № 142.

62. *Плетнева С. А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. МИА, 1958. № 62.
63. *Пуголовко Ю., Котенко В., Єфанова С.* Обработка кераміки в польових і камеральних умовах (методичні рекомендації): матеріали Археол.-керамолог. літ. акад. в Опішному. Опішне, 2017 .
64. *Русанова И. П.* Славянские древности VI–VII вв. Москва, 1976.
65. *Русяева А. С.* Религия и культы античной Ольвии. Киев, 1992.
66. *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси. Москва, 1948.
67. *Сапрыкин С. Ю.* Боспорское царство на рубеже двух эпох. Москва, 2002.
68. *Свешников И. К.* Культура шаровидных амфор. Свод археологических источников. Москва, 1983. Вып. В1–3.
69. *Семенов Ю. И.* Как возникло человечество. Москва, 1966.
70. *Славяне и их соседи в конце I тыс до н.е – первой половине I тыс. н.е.* Москва, 1993.
71. *Седов В. В.* Восточные славяне в VI – XIII вв. Москва, 1982.
72. *Сон Н. А.* Тира римського времени. Киев, 1993.
73. *Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В.* Жизнь и гибель Херсонеса. Харьков, 2001.
74. *Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В.* Херсонес – Херсон – Корсунь. Киев, 2003.
75. *Степи Евразии в эпоху средневековья.* Москва, 1981.
76. *Телегин Д. Я.* Неолитические могильники мариупольського типа. Киев, 1991.
77. *Телегин Д. Я., Нечитайло А. Л., Потехина И. Д., Панченко Ю. В.* Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. Луганск, 2001.
78. *Тереножкин А. И.* Киммерийцы. Киев, 1976.
79. *Терпиловский Р. В.* Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. до н. э. Люблин, 2004.
80. *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. Киев, 1980.
81. *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город. Киев, 1989.
82. *Цалкин В. И.* Древнейшие домашние животные. Москва, 1970.
83. *Черненко Е. В.* Скифские лучники. Киев, 1981.
84. *Черненко Е. В.* Скифо-персидская война. Киев, 1984.
85. *Чмихов М. Ю., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л.* Археологічні дослідження курганів. Київ, 1989.
86. *Шелов Д. Б.* Античный мир в Северном Причерноморье. Москва, 1966.
87. *Шрамко Б. А.* Бельское городище скифской эпохи (г.Гелон). Киев, 1987.
88. *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху. Ленинград, 1978.
89. *Щукин М. Б.* На рубеже эр. Санкт-Петербург, 1994.
90. *Энеолит СССР.* Москва, 1982.
91. *Эпоха бронзы лесной полосы СССР.* Москва, 1987.
92. *Якобсон А. Л.* Средневековый Крым. Москва; Ленинград, 1964

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут археології НАН України - [www. archeology.org.ua](http://www.archeology.org.ua)
2. Енциклопедія історії України - <http://wikimediaukraine.wordpress.com/2012/09/19/eu>
3. Спілка археологів України. Розділ «бібліотека»